

Zárójelentés

Az OTKA-79933. sz. kutatásról

Bevezetés

Kutatásunk kettős célja a következő volt: (1) felkutatni a magyarországi közgyűjteményekben még lappangó héber kézirat-töredékeket; (2) a korszerű tudományos elvárásoknak megfelelően dokumentálni és hozzáférhetővé tenni a kutatás folyamán, valamint a korábbi hasonló kutatások eredményeképp előkerült héber kézirat-töredékeket. A projekt sikeresen befejeződött, de a tudományos munka ezzel persze nem zárult le: egyrészt maradtak utómunkálatok, másrészt a felhalmozott adattömeg további kérdéseket vet fel és utakat nyit a további kutatás számára. Az alábbi jelentés számot ad (1) a kutatás előzményeiről, (2) adminisztratív kereteiről és néhány általános tapasztalatáról, (3) eredményeiről, és (4) a további kapcsolódó kutatási és egyéb feladatokról.

1. A kutatás előzményei

A régi könyvkötésekben található, másodlagos felhasználású középkori héber kézirat-töredékek kutatása – az évszázados, de szórványos előzmények után – új szakaszba lépett, amikor Scheiber Sándor a második világháború utáni évtizedekben egész Magyarországra – és részben Szlovákiára is – kiterjedő kutatást végzett a témában. Ez volt a világon az első, jelentős földrajzi régióra kiterjedő, szisztematikusnak nevezhető kutatás ezen a téren. Húszéves kutatása eredményeit – és mások idevágó kutatásainak eredményeit is – egy könyvben foglalta össze (*Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban*, Bp., 1969). Kéziratok anyag később is került elő; ezekkel kapcsolatban kiemelendő Scheiber 1980-ban publikált cikke, amely további húsz kézirat-töredékről számol be. Saját vizsgálata és számításai alapján Scheiber mindösszesen közel kétszáz középkori héber kézirat maradványait azonosította. Számos héber kézirat történeti-földrajzi útjára is sikerült – kitartó és sokszor bravúros adatgyűjtéssel – fényt derítenie.

Scheiber lelkes és ambiciózus kutatásainak is volt bizonyos része abban, hogy Mezey László 1970-től kutatást kezdeményezett a magyarországi latin kódextöredékek szisztematikus összegyűjtésére. *Fragmenta Codicum in bibliothecis Hungariae* című kutatási programja végrehajtására 1974-ben létre is jött egy kutatócsoport, ami azóta is működik. Mindkét kutatási irány – a latin és a héber kódextöredék-kutatás – kibontakozásában alapvető

szerepe volt, legkésőbb az 1940-es évektől kezdve, a Soproni Levéltár anyagának, illetve két soproni származású tudósak: a levéltáros-történész Házi Jenőnek, és a liturgiátörténész Radó Polikárpnak.

2. A kutatás adminisztratív keretei, munkatársai, együttműködő partnerei – és néhány reflexió

Kutatásunk 2010. jan. 1-ével kezdődött, és 2015. márc. 31-ével zárult le. A munkaerő fluktuációja és egyéb okok miatt vált szükségessé a kutatási időszak meghosszabbítása (két ízben), illetve az éves költségvetési tervek átcsoportosítása – anélkül, hogy a kutatás egészére rendelkezésre álló keretösszeget módosítani kellett volna. (Ezekről a módosításokról a pénzügyi jelentés ad számot.) A kutatás legfontosabb, fizetett munkatársai voltak: Tolnai Ágnes (2010. nov. 5 – 2013. nov. 30, közalkalmazotti kinevezéssel); Kövér András (2011. szept. 1 – 2015. márc. 31, közalkalmazotti kinevezéssel); Habon Nikoletta (2013. dec. 1 – 2015. márc. 31, megbízási szerződéssel). Rajtuk kívül többekkel voltunk munkakapcsolatban rövidebb-hosszabb ideig (megbízási szerződés keretében), és természetesen igen sok helyi könyvtáros és levéltáros segítette munkánkat külön ellenszolgáltatás nélkül. A közgyűjtemények túlnyomó többsége megkereséseinket támogatóan fogadta, speciális kutatási igényeinket segítőkészen kezelte. Hazai vonatkozásban kutatásunk szakmai segítséget kapott a fent említett *Fragmenta Codicum* kutatócsoporttól. Ezen túlmenően kutatásunk része lett egy nemzetközileg koordinált, *Books within Books* (BwB) néven futó kutatási együttműködésnek. Az ebben a programban résztvevő kb. tucatnyi európai ország (köztük Csehország, Lengyelország, Ausztria, Németország, Olaszország, Spanyolország, Franciaország), egyebek mellett létrehozott egy közös internetes felületet (<http://www.hebrewmanuscript.com/bwb-database/sign-in.htm>), amelyen a többnyire nemzeti keretek között zajló kutatások adatai egységes szempontok szerint, többé-kevésbé egységes formában bocsáthatók a nyilvánosság elé.

Munkájukért és segítségükért köszönet illeti az összes, névvel és név nélkül említett kollégát, munkatársat és együttműködő intézményt. A közvetlen munkatársak közül Kövér Andrásnak külön köszönet jár odaadó és precíz munkájáért. Munkánkat komoly mértékben hátráltatta a munkatársak fluktuációja. (Ennek okai elsősorban anyagi természetűek voltak, és a foglalkoztatási szabályokban gyökereztek.) Ennek fényében külön hangsúlyozni kell, hogy a kutatási program sikeres befejezése elképzelhetetlen lett volna ama megértő hozzáállás nélkül,

amellyel az OTKA illetékesei a pénzügyi átcsoportosításokra és egyébekre vonatkozó kéréseinket fogadták és elbírálták.

3. A kutatás eredményei

A kutatás alap-célkitűzésének megfelelően átvizsgáltuk azokat a magyarországi közgyűjteményeket, amelynek jelentősebb mennyiségű régi (a 16-17. századokból származó, illetve e korból származó kötésű) könyv- vagy iratanyaga van. A mintegy hatvan könyvtár és levéltár anyagából a kutatás során eddig 90-110 új töredék került elő 41 gazdakönyvből, körülbelül ugyanennyi héber kódexet reprezentálva. (Gazdakönyvnek, vagy ör- illetve őrzőkönyvnek nevezzük azokat a – tipikusan nem-héber – könyveket, ritkábban kéziratokat, levéltári iratokat vagy iratsomókat, amelyeknek a kötéseiből az adott töredék előkerült. Megemlítendő itt, hogy a talált töredékek pontos számát, illetve a héber kódexek számát, amelyekből származnak, nehéz, gyakorlatilag lehetetlen meghatározni, mert az több körülménytől és megfontolástól függ; pl. attól, hogy az egy gazdakönyvben talált kisebb töredékekről mennyire állapítható meg illetve valószínűsíthető, hogy egyazon kéziratlap szétvágásával álltak elő; hogy az ilyen kisebb, „szomszédos”, szétvágott, vagy később széttört-szétesett töredékeket külön egységnek tekintjük-e vagy sem; hogy eltérő helyeken, eltérő gazdakönyvekből előkerült, sokszor apró töredékek vajon „iker-töredékek”-e – azonos héber kódexből származnak-e – vagy sem; és így tovább.) Az átvizsgált könyvtárak listáját a Függelék tartalmazza, különválasztva a héber kódextöredékekkel bíró közgyűjteményeket azoktól, amelyekben ilyen töredékek eddig nem kerültek elő. A táblázat további adatokkal is szolgál az adott gyűjteményben található, a kutatásunk számára releváns leletanyagról.

Az előkerült új töredékek mennyisége viszonylag jelentős, és nagyságrendileg megfelel az előzetes várakozásoknak. A leletek majdnem fele igen apró töredék, és olyan kevés olvasható szót hordoz, hogy az legfőljebb általános műfaji meghatározást tesz lehetővé, de pontos tartalmi azonosítást nem. (Vannak nagyobb töredékek is, amelyek alig betűzhetők ki.) Tartalmukat vagy műfajukat tekintve az újonnan előkerült töredékek nem szolgálnak szenzációkkal (amit pl. az jelentene, ha eddig ismeretlen, vagy csak indirekte ismert művekből származnának, vagy különleges ábrákat, illusztrációkat tartalmaznának és hasonlókat). A középkori magyarországi zsidó kultúra – közelebbről: könyvkultúra – már Scheiber könyve által is kirajzolt periférikus jellegét tekintve ez nem váratlan és nem meglepő. A jelentősebb terjedelmű, pontosan meghatározható tartalmú töredékek hozzávetőleg kétharmada a középkorban leginkább használt, a zsinagógai-liturgiai élethez

nélkülözhetetlen – és a héber kéziratgyűjteményekben általában is leggyakrabban előforduló – Biblia–Targum–liturgia tárgyszakok valamelyikébe tartozik. A fennmaradó egyharmad részt túlnyomórészt a klasszikus ókori és középkori rabbinikus irodalom standard munkái (Talmud, Rasi Talmud-kommentárjai, vallásjogi kódexek) teszik ki. Mindezek mellett van néhány ritkább, a magyar zsidó kultúrtörténet szempontjából jelentős lelet, amely új, a korábban előkerült anyagban nem reprezentált művel gazdagítja a középkori magyar zsidóság „könyvtáráról” alkotható képet. Ilyenek R. Elazar mi-Worms *Rokeah* c. könyvének, valamint Maimonides *More nevukhim* (*A tévelygők útmutatója*) c. filozófiai műve héber fordításának lapjai. E kategóriához tartozónak tekinthető R. Jichak Alfászi (RIF) kódexének töredéke is, amely nem új lelet, de korábbi tartalmi meghatározása téves volt.

A kutatásunk révén létrejött adatbázis magyarországi vonatkozású része gyakorlatilag teljes egészében feltöltésre került a BwB projekt fent említett honlapján (angolul), és kutatók számára hozzáférhető, ha korlátozottan is – aminek a projekt részéről pozitív visszhangja van. (Az ide feltett anyag csak alapos külső szakmai lektorálás után válik majd a nyilvánosság számára hozzáférhetővé.) Az adatbázis legértékesebb részét alkotják a digitális fényképek – ez a töredék-anyag "közlésének" minden korábbinál hatékonyabb és használhatóbb formája az rdekelt kutatók (elsősorban az ókori és középkori zsidó irodalomtörténet, szövegtörténet és könyvtörténet kutatói) és a szélesebb közönség számára.

Ami a Scheiber és mások által korábban feltárt anyagot illeti, munkálataink nemcsak ezek leírását egészítik ki jelentős mennyiségű új adattal, de a korábbi publikációk sok pontatlanságát és tévedését is korrigálják.

A párhuzamosan folyó nemzetközi kutatásokkal való konzultációk folyamatosak voltak; értékes és a továbbiakban is hasznosítható kapcsolatok alakultak ki ezek résztvevőivel, különösen a cseh, osztrák, német és francia kollégákkal. A kutatással kapcsolatos nemzetközi tapasztalatcserére egy párizsi műhely-szemináriumon nyílt mód, továbbá a judaisztikai kutatások európai szervezetének 2014-ben ugyancsak Párizsban megrendezett konferenciáján, amely négy szekciót szentelt a téma kutatásának. Konkrét kézirat-töredékekkel kapcsolatos szakmai megkeresések külföldről eddig is érkeztek.

Hazai és nemzetközi konferenciákon több előadást tartottunk héber kézirat-töredék-kutatásunkról és annak hazai előzményeiről – Házi Jenőről, Scheiber Sándorról és a soproni levéltár szerepéről. Kövér Andrásnak egy cikke jelent meg ezzel kapcsolatban, Turán Tamás cikke publikálásra vár.

Fontos célja volt a kutatásnak, hogy ahol erre szükség van, felvilágosítsuk a könyvtárosokat, egyéb közgyűjteményi kollégákat és munkatársakat ezeknek a sokszor lebecsült, mellékesnek tartott, nem megfelelően kezelt és néha szemétre hányt anyagnak a tudományos értékéről. A helyi munkatársaknak ez a fajta tudatossága, érzékenysége alapvető feltétele annak, hogy a jövőben se vesszenek kárba a még lappangó héber kézirat-töredékek. Úgy érezzük, hogy ez a törekvésünk sikerrel járt – ennek jelei, eredményei már eddig is megmutatkoztak, mert sok helyről hívták fel a figyelmünket héber töredékekre.

4. Jövőbeni, kapcsolódó kutatások és egyéb feladatok

E jelentés készítése idején sem az adatgyűjtési munkálatok, sem a meglévő adatok közzététele nem tekinthetők véglegesen lezártak és befejezettek. A Scheiber által egyes közgyűjteményekben (mint pl. az Országos Rabbiképző Intézet [mai nevén: OR-ZsE] könyvtárában, vagy a Magyar Országos Levéltárban) és magánkönyvtárakban fellelt töredékek hosszú ideje hozzáférhetetlenek vagy lokalizálhatatlanok; a szlovákiai könyvtárak egy részének töredékeit sem sikerült eddig előkeresni, más ottani töredékek fényképei pedig a körülményes megrendelési-fizetési procedúrák és egyéb bürokratikus akadályok miatt még mindig nem érkeztek meg hozzánk. Az ebből fakadó hiányosságok pótolva lesznek, ha és amikor az anyag előkerül és beérkezik. A kutatás magyar honlapjának felállítása (<http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/hebertoredekek/>) – adminisztratív és technikai akadályok miatt – sok késedelmet szenvedett, és még mindig nem használható teljes és kifogástalan módon. Amint ezek a kisebb problémák megoldódnak, az adatok feltöltése rövid időn belül befejezhető lesz.

Az adattömeg teljeskörű tudományos kiértékelése és feldolgozása – mely a projektnek nem volt, nem is lehetett célja – hosszabb időt fog igénybe venni, és hazai valamint külföldi szakértők speciális szakértelmére, közreműködésére is szükség lesz. Így pl. egyes paleográfiai leírások és becslések pontosításában, a gazdakönyvek kötéseinek vizsgálatában (ami kulcsfontosságú a héber töredékek provenienciájának felderítéséhez), és az esetleges hazai és külföldi iker-töredékek felkutatásában.

A töredékek szabad szemmel látható része a kötésekben, „eredeti” állapotukban sokszor igen apró, noha világos, hogy a könyvkötés a látható résznél jóval nagyobb kézirat-töredéket rejt. Ilyen esetekben a kutatás érdeke a töredékeknek a kötésből való kibontása volna. Ezt akadályozza a könyvtárosok gyakori – a gazdakönyvet szem előtt tartó és érthető – ellenkezése, mindenekeelőtt pedig az efféle műveletek (és az ehhez kapcsolódó

restaurálási munkálatok, melyek a gazdakönyv és a könyvtár érdekét is szolgálhatják) rendszerint horribilis költségei. Ha és amikor anyagi fedezet kínálkozik ilyen munkálatokra, akkor érdemes lesz elvégeztetni ezeket egyes töredékek esetében.

Az új töredékek utáni kutatást a dolgok természeténél fogva soha nem lehet lezártnak tekinteni – a már átvizsgált könyvtárakban sem, de ezek vonatkozásában a továbbiakban elsősorban a közgyűjteményben dolgozó munkatársak felkeltett érdeklődésére és ügybuzgalmára kell hagyatkoznunk. Távlatosabb, a jelen kutatáshoz kapcsolódó cél a kézirat-töredékek szisztematikus keresésének kiterjesztése Erdély és más, a történelmi Magyarországhoz tartozó területek közgyűjteményeire.

Függelék Átnézett magyarországi könyvtárak listája

	Scheiber idejében talált töredékek száma	Scheiber után (a projekt keretében talált vagy feldolgozott) töredékek száma	Gazdakönyvek száma	Nem ismert gazdakönyvhöz tartozó töredékek száma
Budapest				
Ferences Központi Könyvtár / Országos Ferences Könyvtár	2		1	
Magyar Zsidó Levéltár	1			1
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Tára	8		7	
MTA Könyvtár és Információs Központ	4	12	7	1
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Központi Könyvtár	1		1	
Országos Széchenyi Könyvtár	17	1	7	8
Papnövelde Könyvtára	6	7	10	
ELTE Egyetemi Könyvtár	30	22	24	1
Csurgó				
Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára		3	1	
Debrecen				
Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára	7	6	9	

Eger				
Főegyházmezei Könyvtár	1		1	
Esztergom				
Főszékesegyházi Könyvtár	11	2	6	
Érseki Simor Könyvtár	4		2	
Győr				
Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény		2	1	
Kalocsa				
Főszékesegyházi Könyvtár	6	8	10	1
Kecskemét				
Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára		1	1	
Kőszeg				
Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltár	1			1
Miskolc				
Árvay Teőreök Sándor Evangélikus Könyvtár		1	1	
Pannonhalma				
Főapátsági Könyvtár	1	1	1	
Pécs				
Egyetemi Könyvtár	3		2	
Sárospatak				
Református Kollégium Nagykönyvtára		5	4	
Sátoraljaújhely				
Kossuth Gimnázium Könyvtára (volt Piarista Könyvtár)		1	1	
Sopron				
Berzsényi Dániel Evangélikus (Líceum) Gimnázium, Kollégium és Szakképző Iskola Könyvtára		2	1	
Evangélikus Gyülekezet Könyvtára	1	3	2	
Győr-Moson Sopron Megye Soproni Levéltára	34		31	
Szeged				
Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg		1	1	

Kuno Könyvtára				
Székesfehérvár				
Püspöki Könyvtár	7		5	
Vác				
Püspöki Könyvtár	6	3	2	6
Zirc				
Reguly Antal Apátsági Könyvtár	1			1

Átnézett könyvtárak, amelyekben a kutatás folyamán nem került elő újabb héber kódextöredék:

Budapest

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár

Debrecen

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár
Egyetemi Könyvtár

Gyöngyös

Ferences Könyvtár

Győr

Egyházmegyei Levéltár
Városi Levéltár
Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár
Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár

Hévíz

Gróf I. Festetics György Városi Könyvtár és Muzeális Gyűjtemény

Hódmezővásárhely

Bethlen Gábor Református Gimnázium Könyvtára

Keszthely

Festetics Kastély

Miskolc

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár
Miskolci Egyetemi Könyvtár – Selmecsi Műemlékkönyvtár
Miskolci Városi Könyvtár
Herman Ottó Múzeum Könyvtára

Nagykőrös

Arany János Református Gimnázium Könyvtára

Pannonhalma
Főapátsági Levéltár

Pápa
Református Gyűjtemények

Sárospatak
Katolikus Gyűjtemény

Sátoraljaújhely
Zemplén Megyei Levéltár

Sopron
Evangélikus Gyülekezet Levéltára

Szeged
Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár

Szécsény
Ferencs Könyvtár

Szombathely
Állami Levéltár
Ferencs Könyvtár
Egyházmegyei Könyvtár

Zalaegerszeg
ZalaMegyei Levéltár

2015. ápr. 30.

Turán Tamás